

Bűn és büntetlenség

Az ismeretlen
Lakatos Imre*

Lee Congdon**

Az 1956-os forradalom után Magyarországot elhagyó értelmiségiek közül a külön filozófus, Lakatos Imre vált leginkább elismertté. Nagyszerű tanári pályafutása a *London School of Economics and Political Science*-ben 1960-ban kezdődött, négy évvel Angliába érkezése után, és egy évvel cambridge-i doktorátusi címének megszerzése előtt. Egykori kollégája, John Watkins visszaemlékezése szerint „Lakatos előadása mindig nagy esemény volt, a terem zsúfolásig megtelt, a hangulat vibrált, és időről időre felhangzó nevetés töltötte be a teret” (Watkins 1979: 402).

Mivel Lakatos sok időt töltött az előadásaira való készüléssel, a disszertációjának kiadásához szükséges módosításokat csak később végezte el, 1963–1964-ben azonban *Proofs and Refutations* („Bizonyítások és cáfolatok”) címen engedélyezte részletek megjelenését a *The British Journal for the Philosophy of Science*-ben.¹ E meghatározó írás

címe és érvelése sok tekintetben magán viselte Lakatos LSE-beli kollégájának, Karl Poppernek² a hatását. Lakatos tulajdonképpen azt kívánta bebizonyítani, hogy Popper „fallibilizmusa” – az az állítása, miszerint a helyesen értelmezett tudomány tévedékeny, és emiatt folyamatos módosításnak van kitéve – igaz a matematikára is, így a dogmatizmus nem tekintheti a tudományt egy tágabb értelemben vett episztemológiai bizonyosság alapjának.

Lakatos számára a dogmatizmus kétségbevonása nem tisztán tudományos gyakorlat volt, hiszen fiatal korában maga is lelkét adta a földi paradicsomot ígérő kommunista dogmáért. Csak azután szegült szembe a politikai fanatizmussal, miután rádöbbsent, hogy a kommunista Magyarország, melynek létrehozásában maga is részt vett, inkább pokolnak,

* A cikk egy korábbi és valamelyest eltérő változata megjelent a *Contemporary European History* 1997. decemberi számában. A jegyzeteket – miként az írás alapjául szolgáló interjúk többségét – Bándy Sándor készítette. A magyar kiadás a folyóirat szerkesztőségének engedélyével jelenik meg. A *Replika* szerkesztősége reméli, hogy a hazai tudományosság képviselői reflektálnak majd az itt megjelentekre.

** Lee Congdon 1939-ben született. A James Madison Egyetem (Harrisonburg, Virginia, Egyesült Államok) történelem professzora.

1 Halála után két évvel, 1976-ban, két korábbi diákja szerkesztésében megjelent a tanulmányt kibővített formában tartalmazó könyv, a *Proofs and Refutations: The Logic of Mathematical Discovery* (Lakatos 1976). A könyv magyar fordítása 1981-ben jelent meg *Bizonyítások és cáfolatok* címen. 1997 végéig Lakatosnak csak ez a könyve jelent meg magyar nyelven is.

2 1964 augusztusában Lakatosnak írott levelében Popper az alábbi szavakkal fejezte ki elismerését: „Nagyon tetszett az írásod, és már sokaknak ajánlottam a világ minden táján. Hibátlan remekmű, a matematikafilozófia legnagyobbremekjének megnyilatkozása az 1930–1932-es logikai felfedezések óta” (Watkins 1997: 212).

semmint mennyországnak bizonyult. Igaz, matematika- és a tudományfilozófusként közvetett módon próbálkozott föl vállalt küldetésének beteljesítésével, ez azonban részben annak a fölismerésének köszönhető, hogy „a politikai ideológiák és a tudományos elméletek között föllelhető analógiák sokkal messzebb vezetnek, mint azt általában gondolnánk” (Lakatos 1976: 49. lábjegyzet). Ennek megfelelően, egy megalapozott tudományos elmélet talán józanabb politikai ideológiához vezetne. E küldetés, valamint az általa eredményezett rövid, de figyelemre méltó pályafutás háttérében húzódó történet maga is egy tanmese – ezt azonban Lakatos maga inkább nem mesélte el.

A DÉMONIKUS FORRADALMÁR

Lakatos Imre 1922. november 9-én született Debrecenben (nem Budapesten tehát, ahogy az tévesen a *Magyar Életrajzi Lexikonban* található). Eredeti családneve Lipsitz volt. Apja, Jakob „rabbik, bankárok és tudósok leszármazottja” (Lipsitz 1971), foglalkozása szerint borkereskedő, elhagyta a családi otthon. Amint azt egy ismerőse később megjegyezte „ez traumát okozott Imrének”³ (Balázs 1997). Segítségre szorulván, anyjával együtt a fiú anyai nagybátyjához költöztek. A fiatal Lipsitz Imre 1944-ben szerzett diplomát a debreceni egyetemen, ahol matematikát, fizikát és filozófiát tanult. Rövid ideig érdekelte a cionizmus⁴ és a marxizmus is. Marxista önképzőkört is szervezett. Ekkorra már – az osztályharc iránti közös elkötelezettség alapján⁵ – eljegyezte magát Révész Évával. Zsidóként – annak ellenére, hogy kikeresztelkedett, és fölvette a „legmagyarabb vallást”, a kálvinizmust – tudta, hogy élete veszélyben van. Anyja, nagyanyja és nagybátyja Auschwitzban pusztultak el (vö. Vajda és Vajda 1992). Apja életben maradt.

Révész és Lakatos szerencséjére, marxizmus tanáruk, Vajda Gábor ismert biztonságos házakat Nagyváradon, illetve közelében. Mint tudjuk, Nagyváradot a németek a második bécsi döntés keretében csatolták Magyarországhoz 1940-ben. Révész a városban lakott egy családdal, míg Lakatos Csatári Dániel, a későbbi történész otthonában lakott egy közeli faluban. Lakatos egy elvtársa bátyjának papírjaival közlekedett, akit egy újabb marxista önképzőkörből ismert. Ezt az önképzőkört Lakatos már azzal a szilárd meggyőződéssel szervezte meg, hogy a marxizmus az egyetlen igaz tudomány a társadalmi jelenségek tanulmányozására, és a kommunizmus az antiszemita náciizmus halálos ellensége (vö. Vajda 1980). Minden adat arra utal, hogy Lakatos nem vett részt a fegyveres ellenállásban. Távol tartotta magát a nyíltan működő kommunista párttól – ezt Robotos Imre is megerősítette. Legjobb gyermekkori barátja, Vajda Gábor elbeszélése szerint Lakatos kimondottan konfliktusba került Molnár Zoltánnal, aki szerette volna, ha valamilyen konkrét akcióban is részt vesz a csoport. Lakatos álláspontja az volt, hogy a jövőre kell felkészülni. „Azt hitte, hogy a társadalmi fejlődés következő szakaszában az antiszemitizmus mint probléma megszűnik, nem lesz többé kérdés” – emlékezett vissza Márkus István szociológus, röviddel a halála előtt (Márkus 1997).

3 Vannak arra utaló jelek, hogy Lakatos több személyben is (pl. Lukács György, Révai József) apafigurát látott, ám később szimbolikusan mindegyiket megölte.

4 Vö. Magosh 1994: 147. Egy személyes beszélgetés során Magosh elmondta, hogy Lakatos érdeklődése a cionizmus iránt kimondottan rövid és felületes volt. Ennek ellenére az 1950. április 20-i KEB ítéletben az akkor szokványos címke, a cionizmus is szerepelt a vádak közt.

5 Vö. Zimán-Izsák 1989: 44. Izsák Éva nővére csak évtizedekkel később tudta meg, hogy Liebschitz [sic] Imre azonos Lakatos Imrével.

IZSÁK ÉVA HALÁLA

A legtöbb visszaemlékezés szerint Lakatos Imre mindenek előtt a tizenkilenc éves Izsák Éva 1944-es öngyilkosságában játszott szerepe miatt kárhozthatató. Izsák Éva, a fiatal zsidó lány az illegális Kommunista Párt tevékenységében vett részt Szatmáron. Itt ismerte meg Nádler Bélát. Nádler attól félt, hogy Évát letartóztatják és gettóba zárják, ezért azt javasolta a lánynak, hogy menjen Nagyváradra, és ott próbáljon elrejtőzni. Éva 1944 áprilisában érkezett oda egy nem zsidó barátnő, Ari Mária papírjaival. Csatlakozott az ottani marxista önképzőkörhöz, melynek többek között Lakatos, Révész, Csatári, Rác Zoltán, Wetternek Ödön, (a Nyuszinak hívott) Soós Levente és Weisz Alfonz is tagja volt. Mint mindenki más, Izsák Éva is Lakatos és Révész bűvöletébe esett.

Annak ellenére, hogy hű elvtárs volt, Izsák jelenléte problémát jelentett a csoport számára. Úgy tűnt, nincs biztonságos hely a számára, és az ő letartóztatása a többieket is bajba sodorhatta. Eleinte Nádlernél lakott, de hamarosan Weisz Alfonz rokonaihoz költözött. Májustól augusztusig a Wetternek család otthonában lakott, annak ellenére, hogy Wetternek apja a *Völkbund* tagja volt. Augusztusban szerelmével, Weisz Alfonzzal a fiú nagybátyjához költöztek. Ám miután a nagybácsi nyilas volt, állandóan a fejük fölött lebegett a lelepleződés veszélye.

Hová tudna elbújni? – ez a kérdés foglalkoztatta a csoport többi tagját. Lakatos azt a megoldást javasolta, hogy Izsáknak öngyilkosságot kell elkövetnie.⁶ A rémült lány megpróbálta rávenni, hogy találjanak valami más megoldást, ám Lakatos hajthatatlan maradt. Szavazásra tette föl a kérdést. Mindenki, még Weisz is egyetértett a tervvel. Izsák Évához fordulva Lakatos előadást tartott arról, hogy a helyes elméletet felismerése után mindig át kell fordítani a gyakorlatba.

Azt az ötletet, hogy egy fiatal és elkötelezett kommunistának „objektív okok” miatt kell meghalnia, Lakatos valószínűleg Alekszandr Taraszov-Rogyionov *Csokoládé* című regényéből vette, amely mind rá, mind a debreceni kör többi tagjára nagy hatást gyakorolt (vö. Magosh 1994: 148; Szász 1985: 16; Vajda 1997). A történet a polgárháború idején játszódik Szovjet-Oroszországban, és Alekszej Zugyinról, a Cseka helyi szervezetének főnökéről szól. A fanatikus kommunista Zugyinnak – szexuális vonzalomtól indítva – megesik a szíve egy prostituálttá vált balerinán, és felveszi titkárnőnek. Nem tudja, hogy a nő korábbi szeretőinek egyike egy brit kém. A nő – Zugyin, vagy inkább hatalma által megígézve – megpróbálja elcsábítani a Cseka-főnököt, és csábítási terve részeként feleségének selyemharisnyát, gyerekeinek pedig csokoládét ajándékoz. Olyan időkben, mikor tömegek éheznek, és a rendszer élethalálharcot vív, az efféle luxuscikkek rossz fényt vethetnek a pártvezetésre, állapítja meg a párt testülete, és Zugyint hamarosan őrizetbe veszik.

Az ügyében eljárók, noha elégedetten nyugtázzák, hogy Zugyint nem lehetett megvesztegetni, és mindvégig hű maradt a szervezethez, halálra ítélik. A polgárháború kritikus ponthoz érkezett, és amint azt az egyik megbízott megállapítja, „Minden munkást haladéktalanul ki kell küldeni a frontra. És pontosan »ezért«, és nem »egyébert«, Zugyint agyonlövétjük” (Taraszov-Rogyionov 1989[1930]: 180). Zugyin – átlátva a párt érvelésének logikáját – maga is elfogadja a döntést, szükségesnek és igazságosnak tekinti azt.⁷

Izsák Éva, Zugyinhoz hasonlóan elfogadta a halálos ítéletet, és Soós Levente kíséretében azonnal Debrecenbe utazott, mert ítélethozói attól tartottak, hogy ha holttestét Nagyváradon találják meg, fényképe megjelenhet az újságokban, és ennek alapján valaki rájuk sza-

6 Lásd Weisz és Wetternek tanúvallomását a nagyvárad rendőrkapitányságon 1945 júniusában (Zimán-Izsák 1989: 34, 55).

7 Taraszov-Rogyionov maga is Sztálin párttisztogatási akciójának áldozatává vált 1938-ban.

Ismertesse, hogyan vitte Nyuszi Évát Debrecenbe és miért?

Amikor megbeszéltük, hogy más megoldást nem tudunk találni arra, hogy Izsák Évát elhelyezzük és mikor Liebschitz Imre javasolta, hogy Izsák Éva öngyilkos legyen, megbeszéltük, hogy Nagyváradon ez nem lehetséges, mivel holttestét, ha megtalálnák esetleg fényképeket tennének az újságokba, azok akik ismerték Izsák Évát rávezethették volna a rendőrséget, hogy kikkel állt összeköttetésben, tehát ezért lett választva Debrecen, hogy ott legyen öngyilkos. Nyuszi magával vitte Évát, akit kikísértünk egészen a fútcaíg, ahol Éva Nyuszival távozott az állomásra, hogy mehessenek Debrecenbe.

Őn nem tett említést Liebschitzről.

Liebschitz Imrével, mikor Izsák Éva helyzete kritikussá vált, csak akkor jött be Biharról Nagyváradra, hogy megbeszéljük a dolgokat, hogy mit cselekszünk tovább.

Milyen dolgokat beszéltek meg Önök Liebschitzzel?

A tárgy Éva elhelyezése volt. Jelen voltak Liebschitz Imre, Révész Éva, Rácz Zoli, Nyuszi, Csatári Dániel, Weisz Alfonz, és én, és Izsák Éva.

Milyen határozatokat hoztak Izsák Éva elhelyezésére?

Hozzánk már nem jöhetett vissza, Weisz Alfonz nagybátyjánál sem maradhatott, Biharra sem tudtuk kihelyezni, Debrecenbe Nyuszi és Rácz Zoli mondásai szerint sem volt hely, Révész Éva sem vehette maga mellé, tehát semmilyen megoldást nem találtunk.

Akkor miért vitte Nyuszi Debrecenbe, ha Önök nem találtak megoldást Éva elhelyezésére?

Az előbbi vallomással ellentétben, mikor már semmilyen megoldást nem találtunk számára, Liebschitz Imre volt az, aki azt mondta, hogy igenis ő már talált megoldást. Megoldás a következő volt: Évának öngyilkosnak kell lennie, mivel nem tudjuk elhelyezni, viszont ha jelentkezne, az kétségtelen, úgy mink, mint a többi elvtársak Debrecenbe és Miskolcon lebuknánk.

Őnök együtt beszéltek meg és határozták el, hogy Évának öngyilkosnak kell lennie?

Mindnyájan ott voltunk, mikor megbeszéltük és együtt határoztuk el, hogy Évának öngyilkosnak kell lenni.

Kinek volt az kezdeményezője, hogy Évának meg kell halnia?

Liebschitz Imrének.

Miért nem irányították Izsák Évát más városba, mivel rendelkezett megfelelő keresztény iratokkal?

Mert ez a lebukást jelentette volna.

Körözötte a rendőrség Izsák Évát?

Nem.

Ha nem körözötte a rendőrség, miért kellett tartani a lebukástól?

Mert más városban Debrecenén kívül - nem volt összeköttetésünk, viszont Budapestről levelünkre és táviratunkra akkor nem jött válasz.

Bizonyítékunk van, hogy igenis Önök kaptak egy táviratot, hogy Éva mehet Kolozsvárra.

Aki lejött Pestről később, aki a Rácz családhoz tartozott, avval Weisz Alfonz találkozott és Weisz Liebschitz Imréekkel nem találták jónak a kolozsvári elhelyezést.

Ismertesse Évának elvitelét és ki hajtatta vele végre az öngyilkosságot?

Miután a megbeszélésünk véget ért, aznap délután Évát elkísertem Alfonzzal együtt a Fő utcáig, ahol Nyuszi már várta és ő vele együtt távozott az állomásra, hogy menjenek Debrecenbe. Az öngyilkosságot Nyuszival hajtotta végre.

Mennyi idő múlva ismertette Nyuszi az öngyilkosságot?

Két vagy két és fél hét múlva.

Hogyan ismertette az öngyilkosság lefolyását?

Hogy egy pár napig nála volt, azután kikísérte a debreceni Nagyerdőbe, ahol kikerestek egy helyet és Nyuszi előtt vette be Izsák Éva a mérget. Továbbá az újságot is elhozta, amelyben az állott, hogy egy 25-28 év körüli nő öngyilkos lett a Nagyerdőben, valószínű, hogy gettósökevény. Gyerekek találták meg, akik szóltak az erdőkerülőnek, aki jelentette a hatóságoknak.

Őnök a Nyuszi jelentését hogyan vették?

Liebschitz Imre mondta, hogy a dolog most már befejezett, tehát a lebukás most már nem esedékes.

Forrás: Részlet Wetternek Ödön vallomásából a Nagyvárad Rendőrkapitányság Politikai Osztályán, 1945. június 18. (Zimán-Izsák 1989).

badíthatja a rendőrséget. Debrecenben aztán kimentek az erdőbe, és kiválasztottak egy félreeső helyet, Soós pedig odaadta a ciánoldatot Izsák Évának. Ő megitta a halálos folyadékot, és hamarosan meghalt.⁸ Ettől fogva Révész Éva hordta a lány télikabátját.

A fenti bemutatásból egy rendkívüli adottságokkal rendelkező, de megszállott értelmi képe sejlik fel, egy Dosztojevszkij-regénybe illő jellem. Lakatos „Mindent kiszámított, mindenkit eszköznek tekintett” – emlékszik vissza Márkus István. Lukácsy Sándor irodalomtörténész szerint „démoni jellemű értelmiségiként nyert azonnal elismerést”. Mérei Ferenc özvegyének jellemzése szerint „ördögien okos, egy zseni” volt. Mihályi Gábor „diktatórikus hajlamáról” beszélt, Köpeczi Béla pedig „fanatikus kommunistának” nevezte, „aki meg volt győződve arról, hogy a cél szentesíti az eszközt” (Márkus 1989; Lukácsy 1992; Mérei 1992; Mihályi 1992; Köpeczi 1992). A fiatal Lakatos ismerősei szerint gyakran előfordult, hogy a vita hevében olyasvalakit idézett, akiről biztosan tudta, hogy tekintélyét vitapartnerre is elismeri. Majd később bizalmasan tudtára adta másoknak, hogy maga eszelte ki a meggyőző érvet. Méreiné elmondása szerint nem habozott Szabó Árpád professzor papírkosarában kutatni „esetleges kompromittáló jegyzetek” után.⁹

A PÁRTPOLITIKUS

Amikor 1945 tavaszán a Vörös Hadsereg felszabadította Budapestet, Lakatos belépett a Kommunista Pártba, és a fővárosba költözött. A kommunista párt néhány száz főt számlált a háború után. Minden emberre szükség volt. Lakatos vitathatatlanul éles eszű, vitaképes és elkötelezett kommunista volt. Túl ezen azonban bizonyára segítette gyors előmenetelét, hogy felesége nagybátyja, Révész Géza a párt információs osztályát vezette, és a minisztériumokban és más pártokban elhelyezett besúgók jelentései az ő asztalára kerültek.

Budapesten Lakatos a Lukács György köré szerveződő csoporthoz csatlakozott. Olvas-ta Lukács műveit, beleértve a *Történelem és osztálytudat* (Lukács 1971[1923]) is.¹⁰ Lakatos új tagot is verbuvált a közösségbe, az irodalomtörténész Király István személyében. „Túl sok a zsidó a pártban”, érvelt Lakatos (Király 1989), és sikeresen rábeszélte Királyt, hogy csatlakozzék a párthoz 1945-ben. Ekkoriban Lakatos Imre, Lázár György (Lám Leó), Szigeti József és Király István sok időt töltött együtt; Szabolcsi Miklós emlékezete szerint rendszeresen találkoztak a budai Majestic Szállóban (Szabolcsi 1997).

Az idő tájt, amikor Lakatos aktívan részt vett a kör működésében, Lukács hivatalos pártpolitikusnak volt tekinthető. Elképzelése szerint Magyarországon a „népi demokráciát” kellett volt megteremteni, a jövőbeli proletárdiktatúra előkészítéseképpen. Egy ilyen demokrácia túllépne egy tisztán „formális demokrácia” határain, amely a szabad választások ellenére tömegektől tagadja meg a valódi hatalmat. Lukács a népi demokráciát azonosnak tekintette a munkás-paraszt diktatúrával, amelynek szükségességét az 1920-as évek végén írt *Blum-tézisekben* fejti ki. Bármily ellentmondásosnak tűnik is, akkoriban úgy tartotta, hogy a proletariátusnak és a parasztságnak harcot kellene folytatnia a burzsoázia ellen, hogy beteljesítse annak jakobinus célkitűzéseit. Ez azért vált szükségessé, mert a burzsoázia elárulta jobbik önmagát, megadta magát a reakciónak és végül a fasizmusnak.

8 Vö. Zimán-Izsák 1989: 37. Egy kisfiú talált rá a holttestre, és a halottkém vizsgálata alapján először azt állapították meg, hogy Izsák (aki azonosítatlan maradt) szívrohamban halt meg. Lásd a *Debreczeni Újság – Hajdúföld*, 1944. augusztus 8-i és 11-i számát.

9 Szabó nemzetközileg ismert filológus és a görög matematika történésze. A *görög matematika kezdetei* című könyvének 1978-as angol kiadását „Lakatos Imre, barátom emlékének” ajánlotta. Szabó megerősítette, hogy Lakatos maga is vallott neki e tevékenységéről (Szabó 1992).

10 Vö. Lakatos 1947c; Szerdahelyi 1988: 194. Lakatos többnyire mindvégig dialektikus maradt.

Annak tudatában, hogy a párt a parasztságot képviselő magyar népiek baloldali csoportjával, nem pedig az urbánus liberálisokkal kíván szövetségre lépni, Lakatos Lukács nézeteit hangoztatta egy Csécsy Imre könyvről írt ismertetőjében. Csécsy Imre a két világháború közötti időszak baloldali liberális folyóiratának, a *Századunk*nak volt a szerkesztője, és a századfordulás reformnemzedék meghatározó alakjának, Jászi Oszkárnak elkötelezett követője. Lakatos szerint Csécsy, azáltal, hogy Jászi burzsoá (vagy citoyen) radikalizmusát pártolja, nem ismeri föl, hogy egy valóban progresszív burzsoázia csak úgy teljesítheti be történelmi feladatát, a népi demokrácia létrehozását, ha elismeri a munkásosztály meghatározó szerepét.

Lakatos szerint Csécsy képtelen volt megérteni, hogy a népi demokrácia, miként a jakobinusok annak idején, csupán azért fordulna erőszakhoz, hogy örökre véget vessen annak. Ahhoz, hogy Csécsy (a Lukács által csodált) Thomas Mannhoz hasonlóan legyőzze a politikai demokráciának a gazdasági demokráciába való átfordításával kapcsolatos félelmét, arra lett volna szükség, „hogy a Szovjetunióban ne *sötétség délben* lásson, hanem a citoyen nagy diadalát, az igazi emberi szabadság hajnalhasadását, a béke és demokrácia támaszát” (Lakatos 1946a).¹¹

Csécsy elutasította az erőszakot mint a politikai célok megvalósításának eszközt, s a Radikális Pártot 1945 márciusában a nem marxista, de meggyőződéses szocialisták pártjaként alapította meg (vö. Varga 1975: 98–99). Tudván, hogy egy elsősorban értelmiségiekből álló párt nem sok eséllyel indul a választásokon, azt remélte, hogy legalább kiadványaikkal, a hetente megjelenő *Haladással*, és az elméletibb jellegű *Huszadik Századdal* befolyásolhatják a közvéleményt. Mivel Jászi szerkesztette az 1900 és 1919 között meghatározó politikai és szociológiai folyóiratot, az eredeti *Huszadik Századot*, Csécsy felkérte Jászit, hogy közöljön valamilyen írást az újraélesztett lapban.

Jászi esszéje a „*Huszadik Század: akkor és most*” címet viselte, és szerzője gondosan ügyelt arra, hogy ne tegyen semmiféle kritikai megjegyzést a Szovjetunióval kapcsolatban. Mindazonáltal elutasította a materialista világnézetet, és az atomkorszakban a valláson alapuló morális értékrendszer döntő fontosságát hangsúlyozta (Litván és Varga 1982: 453–458). Az írás nagy vitát kavart magyar értelmiségi körökben, különösen a kommunista értelmiségiek körében. Gimes Miklós, az 1956-os forradalom áldozata, a párt lapjában, a *Szabad Népben* támadta Jászit és a *Huszadik Századot*, Lakatos pedig a *Forumban* közölt elméleti bírálatot.

Lakatos ismét hangot adott annak a meggyőződésének, hogy egy „szilárd” polgári átalakulás csak a munkásság és a parasztság egyesülése mellett, azok vezetésével valósítható meg, s ez egy olyan tény, írta Lakatos, melyről a *Huszadik Század* körének tagjai szeretnek megfeledkezni. Ez volt az oka annak is, hogy a burzsoázia képtelen volt szembe szegülni a fasizmussal, amit Lakatos, a pártideológiához alkalmazkodva, a burzsoáziának a felemelkedő munkásság féken tartására irányuló elszánt próbálkozásaként jellemezte. Nemzeti szinten a munkásosztályt, nemzetközi szinten pedig a Szovjetuniót tekintette a fasizmus elleni harc vezetőjének (Lakatos 1947a: 316–318). Lakatos ugyanezen eszmei bűn elkövetésével vádolta Jászit is. Érvelését azzal támasztotta alá, hogy Jászi, cikkében óvatosságra int a régi és az új dogmák iránt. „Magyarul, [írja Lakatos] harc a reakció és a bolsevizmus ellen.” A párt 1949-ben határozott úgy, hogy betiltja a *Huszadik Századot* és a Radikális Pártot.

Ekkorra azonban Lakatos már eltávolodott Lukáctól, részben azért, mert nem tartotta elég harcossnak, de azért is, mert szembekerült Szigetivel, a mester akkori legkitűnőbb ta-

¹¹ Angliában Lakatos összeharagkozott a magyar születésű Arthur Koestlerrel, a híres antikommunista regény, a *Sötétség délben* szerzőjével.

nítványával. A nézeteltérés inkább személyes jellegű volt, mint elméleti. Lakatos Imre és Révész Éva házassága, korábbi kapcsolatukhoz hasonlóan, sok konfliktussal volt megterhelve. Még házasságkötésük évében, 1947-ben elváltak, s Révész Éva hozzáment Szigetihez (Vajda 1997; Szigeti 1997). Lakatos soha nem heverte ki teljesen, hogy elhagyták. Balázs Tiborné szerint, akinek Lakatos kitartóan udvarolt, „ez egy nagyon csúnya ügy volt. Révész és Szigeti hosszú időn keresztül hazudtak neki, úgy érezte, elárulták, azt hiszem, a válás nagyon megviselte, sokáig semmi másról nem beszélt” (Balázs 1997). Ez magyarázza a nőkhöz való későbbi cinikus viszonyát, és azt is, hogy sietve csatlakozott a Lukácsot nyíltan támadó Király Istvánhoz. „Az Opera Kávéházban 1947 végén megszerveztük a *Valóság* című folyóirat körének találkozóját, s vitába szálltunk [Lakatos, Szabó Árpád és én] Lukács ideológiájával” (Király 1981: 7; lásd még Szerdahelyi 1988: 210–211).

A csoport „bűne” az volt, hogy megtámadták Lukácsot, mielőtt a Párt ezt megengedte volna. Szóbeli megrovást kaptak Kállai Gyulától, aki a kultúráért felelős funkcionárius volt. Királytól eltérően azonban Lakatosot hidegen hagyták az irodalmi kérdések.

AZ EÖTVÖS-KOLLÉGIUM SZÉTVERÉSE

1947–1948-ban a párt megbízásából az Eötvös-kollégium tönkretételének szentelte idejét. A kollégium nem csak nyíltan vallott elitizmusa miatt vált a kommunisták céltáblájává, hanem azért is, mert hagyományos szellemi szabadsága miatt nem vált volna saját akaratából a politikai nevelés intézményévé. Erre a célra alkalmasabb volt a kevésbé nagy hagyományú Györfly Kollégium. Ez utóbbit 1940-ben alapították, hallgatói köre többnyire parasztszármazású volt. Az illegális kommunista párttal szoros kapcsolatban lévő baloldali diákok egy szilárd csoportja a kezdetektől fogva döntő befolyással rendelkezett (Hegedüs 1988: 46). Hegedüs András korábbi aktivista elmondása alapján „Volt egy kommunista mag, eléggé militáns, megjelenési formájában erőszakos, amely bizonyos mértékig – meg kell mondani – terrorizálta a kollégium tagságát” (Hegedüs 1989: 47). A Kollégiumnak a német megszállás ideje alatt be kellett zárnia, de a háború után újraindult, és a politikai kéaderképzés intézményévé vált.

Ahogy a kommunista párt a háború után elhatározta, hogy megsemmisíti első számú ellenfelét, a Kisgazdapártot, úgy elhatározta azt is, hogy bezárátja a Györfly Kollégium legfőbb riválisát, az Eötvös-kollégiumot. A Párt vezetése Lakatosra bízta a felforgatás feladatát, aki ezt írta a *Valóságban*: „a marxisták munkaterülete eddig a munkásotthonokra korlátozódott, most robbanásszerűen kiterjedt az egész országra, és így az egyetemekre, a tudományos intézetekre” (Lakatos 1946b). Mivel mind a Közoktatásügyi Minisztériumban, mind a Pártközpontban felsőoktatási ügyekkel foglalkozott, a legmegfelelőbb személy volt az Eötvös-kollégiumban már régebb óta szerveződő kommunista „frakció” vezetésére. Révai József, a párt kulturális döntéshozója, nyomást gyakorolt Keresztury Dezsőre, aki 1945 óta töltötte be a kollégium igazgatói posztját, hogy Lakatos kutatói ösztöndíjat kapjon. „A kommunista párt rám erőltette őt [Lakatos], mikor jelentkezett a kollégiumba” (Keresztury 1992).

Keresztury figyelmeztette Lakatosot, hogy a többi diák sokkal fiatalabb nála, de ezzel nem sikerült elkedvetleníteni. Határozott kommunistaként nem szándékozta visszavonni jelentkezését, végül Keresztury, érezve a rá nehezedő nyomást, felülkerekedett ellenszenvén. A kocka ezzel el volt vetve: „Lakatos Imre megjelenése lett a kollégium végének kezdete. Pontosabban a romlás jelképe volt ő; nála nagyobb hatalmak eszköze” (Keresztury 1989: 67).

Lakatosot a kollégium tagjai „Mefisztónak” vagy „sompolygó farkasnak” nevezték (Fodor 1991: 186, 343). Hiú reményeket táplálva aziránt, hogy a baj elkerülhető, Keresztury igyekezett a kommunistákat Magyarország háború utáni történelmének jogos és tiszteletré méltó szereplőiként kezelni. Nem habozott például a két nagy hatású előadót, Lukácsot és

Révait meghívni a kollégiumba. Hajlandó volt arra is, hogy több politikai kurzust illesszen a tanmenetbe, de természetesen nem annyit, amennyit Révai akart, aki a szocializmus építése érdekében a „kemény demokraták” kinevelését tekintette a magyar felsőoktatási intézmények feladatának, amint az a Győrffy Kollégiumban és a frissen (1946) alakult Népi Kollégiumok Országos Szövetségének (NEKOSZ) keretei között történt (Keresztury 1989: 79).

Keresztury az Eötvös-kollégium igazgatójaként és közoktatásügyi miniszterként egyaránt békülékeny gesztusokat tett. Ezeket Lakatos és a kommunisták a gyöngeség jelének tartották. Ezért felkészültek kampányuk elindítására. A *Valóság* 1947. februári számában jelent meg Lakatos „Eötvös Collegium – Győrffy Kollégium (Az Eötvös Collegium a mérlegen)” baljóslatú címet viselő írása, melyben sajnálatát fejezte ki az Eötvös és a Győrffy-kollégium közötti „baráti együttműködés” hiánya miatt, és egyértelműen az előbbit hibáztatta a helyzetért. Nézetei szerint a fő akadályt az Eötvös-kollégium apolitikus hagyománya okozta. Lakatos szerint ez ellenséges elszigetelődéshez vezetett az Eötvös-kollégium tagjainak körében. Híres „kritikai szellemük” nem készítette őket cselekvésre Magyarország függetlenségének megőrzése érdekében. Lakatos ezt nem tartotta meglepőnek, hiszen a túlnyomórészt polgári hallgatóság számára a kritikai szellem a feudális arisztokrácia elleni osztályharc eszköze volt, és nemigen volt alkalmas a fasiszták ellen, akik tulajdonképpen a munkásosztály polgári ellenségei voltak (Lakatos 1947b: 280–291).

A korabeli Eötvös-kollégium kevésbé látszott tudomásul venni az éppen folyamatban lévő politikai és társadalmi változásokat, állította Lakatos. Reakciós tagjai gyanakvással tekintettek a népi demokráciára, és nem vették figyelembe, hogy az irodalom és a művészetek helyett a társadalom- és természettudományok kerültek az érdeklődés középpontjába. Sajnálatos – vélte Lakatos –, hogy még mindig elefántesontornyuk magányába zárkóznak, miközben „az ifjúság élcsapata utat talál a demokrácia felé, a közéleti tevékenység felé” (Lakatos 1947b: 296). Ezen élcsapat tagjai, természetesen, reménykedve tekintettek a Győrffy Kollégiumra, amely a polgári eszméktől független, munkás- és parasztszármazású értelmiség nevelésének intézménye volt. Még mindig nincs késő az Eötvös-kollégium számára a történelmi nevelési feladatban való együttműködéshez, állította Lakatos, de a kollégium napjai meg voltak számlálva.

Lakatos nem hagyott kétséget afelől, hogy az Eötvös-kollégium politikai irányváltásának legfőbb akadálya Keresztury Dezső volt, aki a konzervatív liberálisokat, mint Széchenyi és Deák Ferenc tartotta a nemzet hőseinek, és ezzel összhangban, nem ismerte el, hogy a politikai radikálisok, mint Kossuth Lajos, Petőfi Sándor és Ady Endre sokkal nagyobb áldozatokat hoztak. Egy ilyen igazgatótól nem várható, hogy az Eötvös-kollégiumot a „népi demokrácia bástyájává” alakítsa, vonta le a konzekvenciákat Lakatos. S ha Keresztury Dezsőben nincs annyi készség a változtatásra, mint néhány elődjében volt, nagy a valószínűsége annak, hogy ő lesz a kollégium *utolsó* igazgatója (Lakatos 1947b: 311).

Vádlója iránt érzett ellenszenvé és növekvő személyes aggodalmai miatt Keresztury nem válaszolt Lakatos cikkére. Ezt az Eötvös-kollégisták egy csoportja tette meg helyette, akik maguk is a kommunista frakció tagjai voltak. Naiv módon, külön-külön igyekeztek cáfolni Lakatos minden egyes vádpontját. Egyszerűen nem igaz, írták védekezésükben, hogy az Eötvös-kollégisták nem tettek semmit Magyarország szabadságáért. Diákok és a kari oktatók egyaránt csatlakoztak az ellenállási mozgalomhoz, néhányan még fegyveres harcot is folytattak a németek ellen. Nem igaz, hogy Keresztury a népi demokrácia ellen agitált, vagy lealacsonyította volna Ady érdemeit. Továbbá, a kollégium a közelmúltban indított újabb társadalomtudományi témájú kurzusokat. A diákok befejezésükkel azt írták, hogy teljesen tisztában vannak azzal, hogy a kor a változások kora, és hogy egy új társadalom van kialakulóban. Az ő feladatuk az, hogy a társadalmi valóságot, elődeikhez hasonlóan, „a tudás szeretetével, a haladás irányában, a nép számára” ragadják meg (Eötvös Collegium Ifjúsága 1947).

A kollégisták balszerencséjére a vita nem az eszmék, hanem a hatalom szintjén zajlott, a hatalom pedig 1948-ra már olyan emberek kezében volt, mint Lakatos és Révai. Ők mindketten olyan nyomást gyakoroltak Kereszturyra, hogy az reményvesztetten lemondott posztjáról. Utóda a sokkal alkalmazkodóbb Lutter Tibor lett, aki az ÁVH tolmácsa volt a Standard-perben (Lakatos egyébként róla is készített jelentéseket [vö. Vajda 1997]). Az ÁVH készített egy háttér tanulmányt róla a megbízás előtt. Ebben Lutter „meglehetősen negatív figuraként jelent meg. A Lutter-periódus alatt a kollégium számos „munkáskádert” vett föl. Olyan is előfordulhatott már, hogy egy salgótarjáni bányászcsaládból származó ifjú lefasisztázza Lator Lászlót, mert versei nem a munkásokról szóltak. Keresztury lemondásának egyébként ekkor már nem volt különösebb jelentősége, mert nem sokkal később, 1950-ben Révai feloszlatta a kollégiumot is és a NÉKOSZ-t is, ez utóbbit azzal az indokkal, hogy titoistává vált. Keresztury soha nem bocsátott meg Lakatosnak. „Felforgatta a kollégiumot, és elérte, hogy becsukják kapuit” – mondta (Keresztury 1992).¹²

AZ INTERNÁLÁS

Lakatos 1947-ben doktorált. Tevékenységének jutalmaként pedig tanulmányi ösztöndíjat kapott Moszkvába, hogy az elméleti fizika területén folytassa tanulmányait. Lukácsy Sándor elmondása szerint Lakatos Moszkvában sem hagyott fel módszereivel (Lukácsy 1992). Itt egy román kommunista beárulta Izsák Éva halálának előidézésében játszott szerepe miatt. Ezért a szovjet rendőrség őrizetbe vette. Lakatos azzal magyarázta rövid letartóztatását, hogy bizonyos „kellemetlen kérdéseket” vetett fel (vö. Vajda és Vajda 1992; Szabó 1992), de a Párt Központi Ellenőrzési Bizottságának hivatalos dokumentumai szerint „sötét múltja és helytelen viselkedése”¹³ miatt rendelték haza 1949 augusztusában.¹⁴

Budapesten még több megrázkódtatás várt Lakatosra; 1950. április 20-án a Központi Ellenőrzési Bizottság kizárta a pártból. Még azon az éjjelen őrizetbe vette az ÁVH, azzal

12 Fodor András lenyűgözően követi nyomon naplójában, hogyan nyomult be a politika a kollégium életébe, hogyan tették tönkre az emberek életét a késő éjszakába nyúló kötelező kritika-önkritika-gyűlések. Ugyanakkor roppant érdekes, hogy Lakatos tudott humorizálni a kommunizmus és a párt kapcsán. Fodor írja naplójában, hogy 1947-ben egy gólyanyúzás alkalmával az egyik diák a következő egyenletrendszert írta a táblára: $PDP = SZAR = MKP = KMP + 180^\circ - FKI(FDP + MFP + MKP + KNT + DNP) = 0$.

„Oldja föl a zárójelet!”

utasít Lakatos Imre – írta Fodor (Fodor 1991).

Csongor Barnabás még ma is nevetve meséli, hogy egy kollégiumi kabaré alkalmával egy diák, aki Pais Dezsőt jelenítette meg, panaszkodott, hogy a diákok nem tanulnak, lógnak stb. Ekkor Lakatos belépett a színpadra, és kijelentette, hogy „a megfelelő embernek szól a professzor, mert én vagyok a Párt Denunciálási Osztályának a vezetője!” (Csongor 1997).

13 Az az okirat, amely a Magyar Nemzeti Archívum azon részében található, ahol a Magyar Szocialista Munkáspárt iratait őrzik, a Bizottságnak a fegyelmi kihallgatáskor hozott döntését tartalmazza. A kihallgatás a Román Kommunista Párt Lakatos és Soós Levente ellen felhozott vádjaiával foglalkozott, melyek Izsák Éva öngyilkosságának előidézésében játszott szerepükön alapultak. Az ilyen okiratok, a különleges eseteket kivéve, csak 30 évvel a vádlott halála után válnak hozzáférhetővé. Ezt az okiratot Zimán-Izsák Mária szerezte meg és adta át Dr. Jancis Long pszichológusnak, aki szintén Lakatos kutató. Dr. Long szíves engedélyével volt alkalmam megtekinteni az okiratot.

14 Eddig nem sikerült egyértelműen tisztázni, mi történt Moszkvában. Van, aki úgy tudja, hogy a Központi Vezetőségi tag, Kossa István lányával került konfliktusba, és van, aki szerint egy román kommunista fölsírmerte Lakatos, és ő jelentette fel Izsák Éva miatt. A KEB-dokumentum a román KEB kérésére hivatkozik a vizsgálat kezdeményezéseit illetően. Egyébként több mint valószínű, hogy e KEB-dokumentumnak nem volt előzménye. A KEB feladata volt kizárni a párttagokat valamilyen ürüggyel, hogy amikor az ÁVH elviszi őket, már ne legyenek tagjai a pártnak. A KEB dokumentum említi Soós Leventét és az Izsák Éva gyilkosságát. Soós Levente személyes közlése szerint semmi előzménye nem volt az április 20-i döntésnek, vagyis nem voltak korábban beidézve, kihallgatva.

az indokkal, hogy Lakatos „államellenes politikai tevékenységet folytat”¹⁵ (Maier 1956: 24). Legalábbis ez is egy lehetséges megfogalmazás volt. Rákosi Mátyás miniszterelnöki államtitkára, Lázár György (Lám Leó) egy alkalommal más okot jelölt meg a Lukács-tanítvány Heller Ágnesnek. Heller visszaemlékezése szerint Lázár és Lakatos „biztosra vették, hogy Révai imperialista ügynök, és akaratlanul térít félre bizonyos ügyeket, ezért Révai leleplezésén dolgoztak” (Heller 1997). De nem tisztán saját kezdeményezésük volt mindez. Valamikor 1953 végén vagy 1954 elején Lakatos elmondta Király Istvánnak, hogy „lett volna egy Révai-per [Révai sógora, Gács László akkor már le volt tartóztatva], és ő [Lakatos] lett volna a koronatanú. Megvolt a forgatókönyv és ebben az ő szerepe. Ő azt hitte, hogy ez a párt érdeke. Ő akkor ezt elfogadta” (Király 1989).

Ez szinte biztosan igaz. Tudvalevő volt, hogy Lakatos és Révai heves vitákat folytattak egymással,¹⁶ és határozott jelek utalnak arra, hogy Lakatos segített Rudas Lászlónak anyagot gyűjteni Lukács ellen, az úgynevezett Lukács-vitára való előkészületek idején.¹⁷ Mindezek mellett rendelkezésre áll még a Mérei Ferenc baráti köréhez tartozó Zsámboki Zoltán visszaemlékezése is, melyből kiderül, hogy Lakatos szovjetunióbeli tartózkodása alatt „gyűjtötte Révai József különféle elhajlásainak a bizonyítékait (például kimásolta Révai írásainak ellentmondásos nézetekről tanúskodó bekezdéseit, melyek a folyton változó hivatalos pártirányzat követése nyomán jöttek létre). Végül jelentős anyagot halmozott föl. Magyarországra visszatérvén, egy szovjet tisztet kért meg a gépen, hogy hozza át iratait a vámon, amit az meg is tett neki. Ezt követően összeállította az anyagot, és jelentést írt a pártközpontnak »Révai bűnei«¹⁸ címmel” (Zsámboki 1987–1988). Végül azonban soha nem volt Révai-per.¹⁹

15 Lakatos akkoriban Lutter Tiboréknál lakott. Lutter Éva visszaemlékezése a letartóztatás éjjelére: „Három ót volt. Elvitték, és a szobáját feldúlva hagyták. Másnap bementem a szobába, könyvek és fotók voltak a padlón szétszórva, még a matracát is felvágták. Rengeteg fotó volt egy nőről, és az apám elmondta, hogy az Imre első felesége [i. e. Révész Éva]” (Lutter 1997).

16 Vö. Szabolcsi 1997. Lutter Tibor lánya, Éva elmondta: előfordult, hogy egy Révai-könyv margóján becsmerülő mondatokat talált Lakatos kézírásával (Lutter 1997). Szigeti József kijelentette, hogy „Révai gyűlölte Lakatos” (Szigeti 1997). Balázs Tiborné elmondta, hogy Lakatos egyszer arról számolt be neki, „hogy Révai nagyon mérges rá, mivel társaságban »hülyének« nevezte” (Balázs 1997). Lakatos nem ok nélkül hitte, hogy Révai a bukás felé tart.

17 Vö. Szigeti 1997; Szerdahelyi 1997; Erki 1997; Vásárhelyi 1997; Molnár 1997. Molnár, aki később Rudas lányát vette feleségül, emlékszik arra, hogy akkoriban Lakatos sok időt töltött apósánál. Heller Ágnes emlékei szerint Lakatos mondta, hogy segített Rudasnak. Vásárhelyi Miklós is úgy emlékszik, hogy Lakatos közreműködött ebben: „Lukács túl jobbos volt” Lakatosnak (Vásárhelyi 1997).

18 Zoltai Dénes esztéta, korábbi Lukács-tanítvány alátámasztja Zsámboki beszámolóját: „Volt egy nagy asztal [az Eötvös-kollégium könyvtárában] telepakolva gyakorlatilag mindennel, amit Révai valaha írt, egyértelmű volt, hogy valaki feljegyzéseket készített. Ott hevert a *Forum* egy példánya, benne egy hosszú cikk, melyet Révai írt a népi demokrácia természetéről. A cikk sűrűn alá volt húzva, és a margón »százipolitika« és hasonló megjegyzések voltak olvashatók. Ez az a cikk, melyben arról írt, hogy miként lehet a burzsoá demokrácia és a proletár diktatúra utáni harmadik alakzat. Nem sokáig időztem, de megkérdeztem Szigetit, hogy ki dolgozott a könyvtárban, és ő azt válaszolta, Lakatos. Mikor elmondtam neki, mit láttam, sutogni kezdett, és arra kért, szerezzem meg a *Forum*-nak azt a példányát. Nem akarta, hogy valaki meglássa, hogy ő veszi el a folyóiratot. Így aztán én vittem oda neki, de addigra a megjegyzéseket valaki kiradírozta. Mégis észre lehetett venni, hol voltak. Szigeti nagytót vett elő, és a papír benyomódásaiból próbálta megállapítani, hogy mi lehetett odairva. »Sebaj [mondta], majd megkérem a Bródy Ferit hogy készítsen fényképet róla.« Mikor elhagytam a szobáját, először megnézte, hogy nincs-e senki a folyosón. Ez 1949 augusztusában történt. Nem sokkal szeptember után felhívást kaptam, hogy jelenjek meg az ÁVH egy tagja előtt, aki Lakatosról kérdezett, és legnagyobb meglepetésemre arról, amit a könyvtárban láttam. Végül azt az utasítást kaptam, hogy ne beszéljek senkivel erről a tárgyalásig. Ebből arra következtettem, hogy lesz majd egy Lakatos-per, amelyre azonban nem került sor” (Zoltai 1997). Vásárhelyi Miklós: „Lakatos felelősségre akarta vonni Révait [i. e., a népi demokrácia gondolatát]” (Vásárhelyi 1997).

19 Szabolcsi Miklós, Vásárhelyi Miklós és Nagy Péter úgy tudja, hogy tervbe volt véve egy Révai-per, de azt nem tudják, miért fűjták le. Lakatos Királynak tett közlése szerint, az ÁVH-s tiszt közölte vele, hogy nem lesz Révai-per, s hozzátette: „egy ilyen izgága alakot, mint maga, aki ráadásul túl sokat tud, jobb, ha bent tartjuk” (Király 1989). Az tudható a dokumentumok alapján, hogy Lakatos 1950. április 20-án tartóztatta le az ÁVH.

Lakatost majdnem két hónapig az Andrassy út 60-ban tartották fogva a hatóságok (hat hetet töltött magánzárkában), majd 1950. június 30-án Kistarcsára, később pedig Recskre vitték.²⁰ A recski tábor mintegy 1300 foglyot tudott befogadni, a foglyokat kőbányában és útépítéseken dolgoztatták. Azok, akik nem teljesítették az előírt normát, csak fél adag ételt kaptak, némi pótkávé, fél adag, levesnek nevezett sós lét és kenyeret, ezt egészítették ki bogarakkal, gombákkal és gyökerekkel (Bándy 1996: 3). A foglyok ki voltak szolgáltatva az őrsemélyzet brutalitásának. Lakatos apját rendkívül felzaklatta fiának későbbi beszámolója a táborbeli életről. 1957-ben, angol nyelvű levelében így ír Ausztráliából: „Kedves Imre, fogságod négy évének története mély hatást tett rám. A bánásmód alapján úgy tűnik, hogy valóban meg akartak ölni. Álmomban sem gondoltam volna azokra a szörnyű kegyetlenségekre, melyeket el kellett szenvedned” (Lipsitz 1957).²¹

Mindezek ellenére a táborlakók életben akartak maradni, és megpróbáltak megőrizni valamit a normális életvitelükből.²² Lakatos feltehetően a rögtönzött előadások egyikén sem vett részt, egy rabtársa tanúsága szerint „távol tartotta magát az emberektől” (Pártay 1992). Az azonban bizonyos, hogy próbálta megőrizni szellemi frissességét, például felajánlotta fogolytársának, Jónás Pálnak, hogy héberre tanítja (Jónás 1996).²³ Mindenesetre Recskben maradt 1953-ig, a tábor bezárásáig, amely Sztálin halála és Nagy Imre miniszterelnökké választása után következett be, kormánydöntésre. A Nagy Imre személyéhez kötődő „új irányvonalnak” köszönhetően Lakatost szabadlábra helyezték,²⁴ és visszaköltözhetett Budapestre, bár munka nélkül nem voltak fényes kilátásai.²⁵

Vajda Gábor és felesége, Lakatos közeli barátai elmondták, hogy Lakatos egyszer „bevallotta nekünk, hogy tájékoztatta az ÁVH-t kapcsolatairól”. Igaz, azt is hozzátették, hogy „az érintettek közül senkit nem tartóztattak le. Nem tudjuk, mit mondhatott az ÁVH-nak, de nem lehetett semmi leleplező, mert akkor letartóztatták vagy beidéztek volna őket” (Vajda és Vajda 1992). A Vajda házaspár nem tudott arról, hogy Lakatos 1956-ban bevallotta volna Mérei Ferencnek, hogy az ő ügyeiről is készített jelentéseket. Vajdáék azt is elmondták, hogy „mintegy fél éven keresztül még mindig igazolni próbálta a párt vonalát és saját internálását is, azzal érvelve, hogy »a pártnak biztosan jó oka volt arra, hogy azt tegye, amit tett«, annak ellenére, hogy mindvégig ártatlannak tartotta saját magát. Aztán megváltozott” (Vajda és Vajda 1992).

20 Az egyedüli (eddig) fellelhető ÁVH karterékja szerint, ami 1950. április 21-én lett kitöltve, munkahelyként a Fazekas Mihály Gimnázium, a közoktatási minisztérium és – amiről nem sikerült adatot találni – a külügyminisztérium volt megjelölve. Internálói táborba (Kistarcsa) került 1950. VI. 30-án – addig a Sztálin út 60-ban volt – és Recskre 1950. X. 24-én. Szabadult 1953. IX. 2-án. A bűncselekmény jellege rovatban az áll, hogy „Kémgyanús”, „demokráciaellenes tevékenység” és „trockista”.

21 Vö. Faludy 1987, valamint Bándy Sándor: *A néma tábor*. Kézirat. Lakatos 1957-től rendszeresen angolul levelezett apjával.

22 Egy néhai fogoly elbeszélése számot ad a kikapcsolódás mulékony pillanatairól: „Esténként, halál fáradtan a napi munka után, összegyűltünk valamelyikünk szalmazsákján s előadást hallottunk a magyar vagy a világirodalom egyik-másik fejezetéről, az atom világról, a csillagos ég csodáiról, a matematikafilozófia mélységeiről. Ilyenkor lehullott rólunk a rabruha, az őrünk, brigádvezetőink pondrökká zsugorodtak, lepattant a lakat, kinyílt az ajtó, leomlottak a szögesdrótkerítések, s mi szárnyaltunk a magasban, túl a Mátra gerincén, a felhők fölé, a szellem világába” (Sztáray 1981).

23 Vajda Gábor elmondása szerint Lakatos fiatalon „héber nyelv és irodalom tanulócsoporthoz szervezett”, valószínűleg akkoriban, amikor hébert tanult a debreceni egyetemen (Vajda 1997).

24 Lakatos LSE-beli szobájában ki volt téve Nagy Imre fényképe (Vajda 1996).

25 Lutter Éva visszaemlékezései szerint „még Recskről való szabadulása után is sztálinista maradt”. Erki Edit pedig, aki akkoriban egyetemi hallgató volt, arra emlékszik, hogy Lakatos miként számolt be neki 1954-ben vagy 1955-ben „Nagyváradról és arról, hogy mi történt a lánnyal [Izsák Éva]. Elég tényszerű volt, azt mondta, hogy a lány egy gyenge láncszem volt, s így a dolog elkerülhetetlen, szükségszerű volt. Beszédében nem volt jele a megbánásnak” (Lutter 1997; Erki 1997).

dr. Lakatos Imre

Budapest, II.,
Ermelléki u. 3.

Internálása ügyében beadott kérelmével kapcsolatban értesitem, hogy ügyét felülvizsgáltuk.

Megállapítottuk, hogy Önt /dr. Lakatos Imre, Debrecen 1922. a: Herczföld Margit/ 1950. április 20-án alaptalanul internálták, ezért emiatt semmi hátrány nem érheti.

Borgos Gyula
Borgos Gyula
év. alezredés
Titkárság vezetője

1956 ÉS ELŐZMÉNYEI

A Nagy Imre nevével fémjelzett új korszak kezdetén Lakatos gyakran folytatott hosszú beszélgetéseket régi barátjával, Gimes Miklóssal, aki Nagy Imre táborához kötődött. 1954-ben Rényi Alfréd matematikus kutatói és fordítói állást biztosított számára a Magyar Tudományos Akadémia Matematikai Kutatóintézetében. A kutatóintézet könyvtárában hozzájutott olyan könyvekhez, melyek be voltak tiltva, egyebek mellett Karl Popper műveihez, melyek egy nem marxista, mégis tudományos politikai nézetet tártak fel előtte (vö. „Professor Imre Lakatos”. In *The Times*, 1974. február 6., 16. oldal).

Lakatost szoros barátság fűzte Gimeshez. Molnár Miklós visszaemlékezése szerint „Mindketten rendkívül okosak voltak, ez kötötte össze kettejüket. Gimes nagyon más volt, bármilyen, a nagyváradi ügryhöz hasonló dolog elképzelhetetlen lett volna róla, de a filozófiai elmélet apró részleteiről végtelen hosszan, szórszállhasogató módon tudtak vitatkozni – olyanok voltak, mint a Talmud-értelmezők” (Molnár 1997).

Mivel Lakatos kezdte a dolgokat újragondolni, élénk érdeklődést mutatott a Petőfi Kör iránt, mely a Dolgozók Ifjúsági Szövetsége (DISZ) égisze alatt szerveződött 1954-ben. A Kör rendezett néhány kulturális vitát 1954-ben, ezek azonban nem váltottak ki különösebb érdeklődést. De a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa, amelyen Hruscsov leleplezte Sztálint, felszabadította a „fiatal pesti értelmiség mozgalmát” (Hege-düs B. 1989: 23). És valóban, míg korábban csak egy maroknyi embert vonzott a Kör, ezután százakat, sőt ezreket is. 1956 elején a Petőfi Kör fontos gazdasági és történelmi vitákat szervezett. Ezeket júniusban *A huszadik kongresszus és a marxista filozófia kérdései* címet viselő vita követte, melyen részt vett Lukács György is, aki 1949 óta gyakorlatilag nem jelenhetett meg a közéletben.

Bármilyen fontos volt is a filozófiai vita, jelentősége elhalványult az irodalommal és a sajtóval foglalkozó, 1956. június 27-én tartott vita mellett. Ezen az estén több mint hatezer ember zsúfolódott be a Néphadsereg Tisztiházának impozáns, Váci utcai kétemeletes épületébe, hogy meghallgathassa az estre tervezett tizennyolc előadást. Az egyiket Lukács

György barátja, Déry Tibor tartotta, aki élesen bírálta a sztálini kultúrpolitikát (Déry 1989: 132–137). Annak ellenére, hogy Déry és a többi előadó is kizárólag marxista terminológiát használt, a viták nyílt kihívást jelentettek Rákosi és a többi sztálinista számára.

Mire október elején sor került az oktatás és a tanárképzés kérdéseivel foglalkozó vitára, a szovjetek már eltávolították Rákosit a hatalomból, és Gerő Ernő került a helyére. A Petőfi Kör október eleji összejövetelén Lakatos felszabadult szellemiségről tanúskodó szenvedélyes beszédet mondott. Sajnálatos dolog, jelentette ki bátran, hogy az ország könyvtárainak polgári irodalmat tartalmazó zárolt anyagai egyre gyarapodnak. Példaként elmondta, hogy a Tudományos Akadémia Könyvtárában talált egy könyvet, mely Joseph McCarthy szenátor kommunistaellenes „boszorkányüldözéséről” szól. De nem tudta kikölcsönözni a könyvet, kiderült, hogy nem lehetett kiadni, „mert szerzői [...] nem kommunisták és minden 15–20. oldalon fenntartással élnek a kommunizmussal szemben” (Hegedűs és Rainer 1992: 36).

Nem ez volt a komoly tudományos oktatás egyetlen akadálya a kommunista Magyarországon. A sztálinizmus évei alatt a tények tiszteletben tartását „burzsoá objektivizmusnak” bélyegezték, érvelt Lakatos. Ezért, míg az olyan sarlatánok, mint T. D. Liszenko minden elismerést megkaptak, addig „a század legnagyobb tudósait a burzsoázia lakájainak nevezték az ész szektás trónfosztói”. Mi több, „egyes tekintélyes tudományos iskolákat és ágakat, mint a genetikát, kibernetikát, ekonometrikát, matematikai logikát, matematikai statisztikát burzsoá tudományoknak minősítettek” (Hegedűs és Rainer 1992: 36–37). Lakatos, az Eötvös-kollégium egykori sírásója örömmel fogadta a kollégium tervezett újraindítását, de amellet érvelt, hogy az értelmetlen lenne a független gondolkodás mint a kételkedés tudományos módszerének rehabilitálása és az eltérő vélemények tiszteletben tartása nélkül.

Alig egy hónappal Petőfi Köri beszéde után kitört a forradalom. Lakatos a felkelők pártjára állt. Október 30-án ő is részt vett az újonnan alakult Magyar Tudományos Akadémia Nemzeti Bizottságának nevében kibocsátott nyilatkozat megfogalmazásában.²⁶ November 25-én, három héttel azután, hogy szovjet tankok özönlöttek el Budapest utcáit, Lakatos és felesége, Pap Éva, az asszony családjával együtt külföldre szökött. Ennek oka elsősorban [Lakatos] sógorának, Gábornak november 1-jén elkövetett öngyilkossága volt (Lakatos 1956b). (Pap Gábor egyetemi hallgató, a Petőfi Kör aktivistája szembekerült két korábbi ismerősével, akiket egyszer följelentett a rendőrségen.) Lakatosnak komoly fenntartásai voltak a távozással kapcsolatban (Pap 1996), nem kis mértékben azért, mert 1956. július 27-én értesítést kapott a Belügyminisztériumtól, amely igazolta internálásának jogtalanságát, és biztosította, hogy a továbbiakban nem vetik alá hátrányos megkülönböztetésnek.²⁷ Mindenesetre, az országhatár átlépése után a család Bécsbe ment, majd 1957 első napjaiban Cambridge-be költöztek, ahol Lakatos Rockefeller-ösztöndíjasként kezdhette meg doktori tanulmányait R. B. Braithwaite és T. J. Smiley vezetésével.

26 Íme a legfontosabb bekezdés:

A Magyar Tudományos Akadémia Nemzeti Bizottsága állást foglal a tudomány igazi szabadsága mellett. A tudóst csakis saját tudományos lelkiismerete irányíthatja. Követeljük, hogy minden tudományos meggyőződést írásban és szóban, egyetemeken, tudományos intézményekben és a nyilvánosság egyéb fórumai előtt, szabadon, minden hatalmi korlátozástól, politikai vagy erkölcsi nyomástól mentesen lehessen kifejeteni. Hala-déktalanul össze kell hívni a Magyar Tudományos Akadémia Közgyűlését. Ez a Közgyűlés hivatott arra, hogy rehabilitálja a méltatlanul háttérbe szorított és elnyomott tudósokat és tudományos irányzatokat, s megszabadítsa a magyar tudományt a sztálinista bilincsektől (Lakatos 1956a).

27 A dokumentumot a minisztériumi titkárság részéről Borgos Gyula írta alá. Köszönet illeti Dr. Jancis Longot, amiért egy példányt eljuttatott hozzám ebből a dokumentumból, mely csupán a közelmúltban került a Lakatos-archívumba.

Angliai tartózkodásának első tíz évében Lakatos távol tartotta magát a nyilvános politizálástól, csak hamptstead-i szomszédjával, a marxizmus terén szaktekintélynek számító George Lichtheimmal folytatott kedélyes beszélgetéseket. Az 1960-as évek végén, a diáklázadások idején az LSE-ben azonban fölismerte, hogy „még mindig izgatta a politika” (Lakatos 1968). A zavargások tetőpontján annyira feldühödött, hogy nyílt levelet írt az LSE igazgatójának, Walter Adamsnek. Levelében egy olyan javaslat ellen szállt vitába, mely a diákoknak nagyobb beleszólást biztosított volna az egyetemi politikába. Egy ilyen kezdeményezés – írta – sértené az egyetemi autonómia alapvető elvét, amely szerint az egyetemi politika kizárólag a professzorok felelőssége volt.

A világ olyan részéről származom, ahol ezt az elvet soha nem tartották maradéktalanul tiszteletben, ahol az elmúlt 30–40 évben az autonómia elve tragikus sérelmeket szenvedett, először náci, később sztálinista nyomásra. Egyetemistaként alkalmam volt megtapasztalni a náci diákok azon követelését, hogy változtassanak a tanmenet „baloldali-liberális-zsidó jellegén”. Láttam, hogy külső erőkkel egységre lépve miként próbálták, nem kis sikerrel, az ideológiai beállítottságtól függővé tenni a kinevezéseket és felmondásokat. Később, a Moszkvai Egyetem hallgatójaként tanúja voltam annak, hogy a kommunista párt Központi Bizottságának döntése határozta meg a genetika tananyagot, a más meggyőződésűeket pedig halálra ítélték” (Lakatos 1978b: 247–253).

Bizonyára az Eötvös-kollégium fölszámolása is eszébe jutott Lakatosnak, amikor arra figyelmeztetett, hogy a radikális diákok a LSE tanácstestületébe vagy szenátusába bekerülve azt a módszert alkalmazhatják, amelyet Rákosi csak „szalámi taktikának” nevezett: mindig csak egy hajszálnyiival csökkenne az autonómia, végül pedig teljesen megszűnne. Amit a radikálisok valójában akartak, vonta le Lakatos a következtetéseket személyes magyarországi tapasztalatai alapján, az nem a kritizálás joga volt, mellyel lehetett és kellett is élniük, hanem a hatalom megszerzése. A hatalom birtokában pedig először lerombolták az egyetemeket mint a tanulás központjait, és helyükbe a társadalmi és politikai propaganda terjesztésének intézményeit állították.

Lakatos eleinte nem volt túl optimista: „Gyáván és ésszerűtlenül engedtek a diákok hatalmának, és én próbálok szembefordulni az árral. Nem nagyon bízom a sikerben” – írta apjának (Lakatos 1968). Mégis, mindössze két hónappal később, 1968 júniusában már arról számolhatott be, hogy „levele” majdhogynem a hivatalos intézményi politika alapjává vált, és mintegy 1500 példányban forgott kézen. Valamelyest az ő érdeme, hogy az év őszén az LSE Oktatói Testülete elfogadta azt a javaslatot, amely kimondta, hogy „az egyetem részéről az általános tanulmányi kötelezettségek meghatározásának felelősségét teljes mértékben az oktatói személyzet felelősségének kell tekinteni” (Lakatos 1978b: 253. lábjegyzet).

Addigra azonban az LSE már a komolyabb zavargások idejét élte át, olyannyira, hogy 1969 elején Adamsnek be kellett zárnia az intézményt. Február 2-án Lakatos így ír apjának:

Ezt a rövid levelet csak azért írom, hogy tudassam: az LSE az értelmetlen rombolás új középpontjává vált Britanniában. Most zárva tart. A Parlament hosszasan tárgyalta az LSE ügyét, az iskola két hétig minden nap az újságok címlapján volt. Az egész ügy rendkívül elkeserítő, még abban sem lehetünk biztosak, hogy fennmarad az egyetem. A dolgok mögött egy kommu-

28 Gellner 1994: 4. Gellner Lakatos kollégája volt az LSE-ben. Andrej Zsdanov Sztálin kulturális cárja a második világháború után. *A nyitott társadalom és ellenségei (The Open Society and Its Enemies)* Karl Popper legmeghatározóbb politikafilozófiai munkája.

nista jelszavakat hangoztató fasiszta mozgalom áll, melynek elsődleges célja az egyetemeknek mint a tanulás központjainak lerombolása, hogy helyette, mint a társadalmi forradalom eredményei működhessenek” (Lakatos 1969a).

Azzal az eltökélt szándékkal, hogy nem hagyja, hogy az LSE ugyanolyan sorsra jusson, mint amelyet ő maga hozott az Eötvös-kollégiumra, az alábbi indítványt terjesztette az Oktatói Testület elé:

A testület elismeri, hogy bizonyos forradalmi csoportok nyíltan bevallott célja, hogy az LSE-t – ha szükséges, akár erőszakkal is – a tanulás intézményéből a társadalmi forradalom központjává alakítsák; hogy fondorlatosan minden ürügyet fölhasználtak arra, hogy a tudományos és az oktatói munkát erőszakkal elkülönítsék, és tönkretegyék az oktatók és a hallgatók közötti jó viszonyt; hogy az LSE-t ért károk már most végzetesek, és hogy most már az LSE pusztá fennmaradása forog kockán. Ezért a Testület arra kéri az alkotmányos hatalmakat, hogy az iskola és az ország törvényei szerint rendelkezésükre álló minden eszközt használjanak föl kitarató és elkötelezett erőfeszítéssel annak érdekében, hogy az LSE korábbi állapotát visszaállítsák” (Lakatos 1969b).

Az LSE huszonöt napon át tartott zárva, de Lakatosnak minden oka megvolt rá, hogy úgy gondolja, közrejátszott a hatalom megerősítésében. Végül hathatós intézkedéseket léptettek érvénybe, s ennek részeként tizenhárom radikális diákot kizártak az egyetemről. Novemberben Lakatos már arról számolhatott be apjának, hogy véget ért a diáklázadás, majd rezignáltnan hozzátette: „most a kormány próbál úgy ártani az egyetemeknek, ahogy korábban a diákok szerettek volna: azaz képviseltek és konzultációs szervek létrehozásával próbálja a kormánypolitika köré vonni [az egyetem] mindennapi problémáit, s ezáltal lerombolni őket mint a független kutatás központjait. Szóval, ez a következő politikai harc” (Lakatos 1969c).

Lakatosnak tulajdonképpen mindvégig ez volt a legalapvetőbb félelme. Walter Adamsnek írt nyílt levelében figyelmeztetett, hogy „a diákhatalom érvei hasonlóképpen lehetnek a kormányhatalom érvei is” (Lakatos 1978b: 249–250). A kormányhatalom ellen pedig – tapasztalatból tudta – sokkal nehezebb védekezni. Ez járhatott a fejében, amikor élete utolsó éveiben írt leveleit a legfanyarabb és legkihívóbb politikai megjegyzésekkel fűszerezte az angol politika balra tolódásával, az amerikai sajtónak a Watergate-botrány idején tanúsított meghunyászkodásával, az amerikai akarat gyengülésével és a szovjet agresszió fenyegetésével kapcsolatban. Egyre többet foglalkozott a politikával. Olyannyira, hogy egy 1972-es levelében azt írta a bostoni egyetemen lévő Marx Wartofskynak, hogy még van némi bevégzendő munkája a matematikafilozófia és a tudományfilozófia területén. „És aztán, remélem, még lesz elég energiám politikafilozófiával foglalkozni” (Lakatos 1972).

Lakatos 1974. február 2-án hirtelen halt meg, anélkül, hogy megírhatta volna politikafilozófiáját. Azt azonban lehet tudni, hogy megfogalmazásakor ugyanazt a módszert kívánta alkalmazni, amelyet tudományfilozófiájában dolgozott ki. Lakatos szerint a kutatási program egy széles fogalmi keret, amely alkalmas a problémák megoldására és új tények előrejelzésére. Ha a keret megfelel ezeknek az elvárásoknak, akkor „progresszív” programnak nevezhető, mint a tudomány legkifejlettebb formája. Ezzel szemben, egy olyan kutatási program, amely nem jelez előre új tényeket, vagy nincs magyarázó ereje és nem alkalmas előrejelzésre, az ilyen program „degeneratív”. A marxizmus, Lakatos szerint egy különösen degeneratív politikai program volt, mivel amellet, hogy folyton új problémákat hozott létre, soha nem jelzett előre egyetlen új tényt sem. „Soha!” – írta egy évvel halála előtt. „Van egy pár sikertelen előrejelzése, néhány híres balfogása. Megjósolta a munkásosztály abszolút elnyomorodását. Azt jósolta, hogy az első szocialista forradalom a legfejlettebb ipari társadalomban fog bekövetkezni. Azt jósolta, hogy a szocialista társadalmakban nem lesznek forradalmak. Azt jósolta, hogy a szocialista országok között nem lesznek érdekellentétek” (Lakatos 1978a: 5–6).

Szinte biztos, hogy Lakatos egy alternatív kutatási programot választott volna, olyat, amit dogmamentesnek tart, és ezáltal alkalmasnak arra, hogy új tényeket láttasson előre és politikai kérdéseket oldjon meg „résztechnikák alkalmazásával”,²⁹ – ez Karl Popper „nyitott társadalmának” liberalizmusa. Ez a liberalizmus éles ellentétben állt fiatalságának marxi szocializmusával. Az utóbbi típusú politikai ideológiák, írta a *Bizonyítások és cáfolatok* egy sokat mondó jegyzetében, „melyek először vitatottak (és talán csak külső nyomás hatására válnak elfogadottá), kétségbe nem vonható háttértudássá alakulnak, akár csak egy generáció alatt is: a kritikusok feledésbe merülnek (valószínűleg ki is végzik őket), egészen addig, míg egy forradalom nem igazolja kritikáikat”. Lakatos természetesen a magyar forradalomra gondolt.

Vándor Anna fordítása

HIVATKOZOTT FORRÁSOK

- Balázs Tiborné (1997): Interjú, készítette Bányi Sándor és Jancis Long, Budapest.
 Bányi Sándor (1996): Inmates Revisit Hungary's Gulag Hell. In *Budapest Week*, 6(31).
 Bányi Sándor: *A néma tábor*. Kézirat.
 Csongor Barnabás (1997): Interjú, készítette Bányi Sándor és Jancis Long, Budapest.
 [Déry Tibor] (1989): Déry Tibor felszólalása a Petőfi Kör vitáján. In *Világosság*, 30(2).
 Eötvös Collegium Ifjúsága (1947): Válasz Lakatos Imre cikkére. In *Valóság*, 3: 312–322.
 Erki Edit (1997): Interjú, készítette Bányi Sándor és Jancis Long, Budapest.
 Faludy György (1987): *Pokolbeli vig napjaim*. Budapest: AB Független Kiadó/ABC Független Kiadó.
 Fodor András (1991): *A Kollégium: Napló, 1947–1950*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
 Gellner, Ernest (1994): The Last Marxists. In *Times Literary Supplement*, szeptember 23.
 Hegedűs András (1988): *A történelem és a hatalom igézetében. Életrajzi elemzések*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
 Hegedűs András (1989): *Élet egy eszme árnyékában..* Budapest: Bethlen Gábor Könyvkiadó.
 Hegedűs B. András (1989): Petőfi Kör – a reformmozgalom fóruma 1956-ban. In *Világosság* 30(1).
 Hegedűs B. András és Rainer M. János (szerk.) (1992): *A Petőfi Kör vitái, VI. Pedagógusvita*. Budapest: Múzsák és 1956-os Intézet.
 Heller Ágnes (1997): Interjú, készítette Bányi Sándor és Jancis Long, Budapest.
 Jónás Pál (1996): Telefonos interjú, készítette Lee Congdon, USA.
 Keresztury Dezső (1989): Emlékezés az Eötvös Collegium utolsó éveire. In *Valóság* 32(3).
 Keresztury Dezső (1992): Interjú, készítette Bányi Sándor, Budapest.
 Király István (1981): A múltól a mának: beszélgetés. In *Kritika*, 4.
 Király István (1989): Videóra vett interjú, készítette Széchenyi Ágnes. Országos Széchenyi Könyvtár.
 Köpeczi Béla (1992): Interjú, készítette Bányi Sándor, Budapest.
 Lakatos Imre (1946a): Citoyen és munkásosztály. In *Valóság*, 2(6–9).
 Lakatos Imre (1946b): Molnár Erik: Dialektika. In *Valóság*, 2.
 Lakatos Imre (1947a): Huszadik Század. In *Forum*, 2.
 Lakatos Imre (1947b): Eötvös Collegium – Györfly Kollégium (Az Eötvös Collegium a mérlegen). In *Valóság*, 3.
 Lakatos Imre (1947c): Modern fizika, modern társadalom. In *Továbbképzés és demokrácia*. Kemény Gábor szerk. Budapest.
 Lakatos Imre (1956a): Lakatos Imre-iratok, 1.10 kartoték. British Library of Political and Economic Science, London.
 Lakatos Imre (1956b): Levele Vajda Gábornak, 1956. november 25. Lakatos Imre-iratok, 12.10 kartoték. British Library of Political and Economic Science, London.
 Lakatos Imre (1963–1964): Proofs and Refutations. In *The British Journal for the Philosophy of Science*.
 Lakatos Imre (1968): Levele Lipsitz Jakobnak, 1968. április 6. és június 27. Lakatos Imre-iratok, 13/266 kartoték. British Library of Political and Economic Science, London.

29 Vö. Lakatosnak a matematikai feltételezés fejlődésének figyelembevételével történő fogalomhasználatával a *Bizonyítások és cáfolatok*ban.

- Lakatos Imre (1969a): Levele Lipsitz Jakobnak, 1969. február 2. Lakatos Imre-iratok, 13/266, kartoték. British Library of Political and Economic Science, London.
- Lakatos Imre (1969b): Lakatos Imre-iratok, 11/19. kartoték. British Library of Political and Economic Science, London.
- Lakatos Imre (1969c): Levele Lipsitz Jakobnak, 1969. november 1. Lakatos Imre-iratok, 13/267 kartoték. British Library of Political and Economic Science, London.
- Lakatos Imre (1972): Levele Marx Wartofskyhoz, 1972. március 30. Lakatos Imre-iratok, 12.1 kartoték. British Library of Political and Economic Science, London.
- Lakatos, Imre (1976): *Proofs and Refutations: The Logic of Mathematical Discovery*. John Worall és Elie Zahar szerk. Cambridge: Cambridge University Press. (Magyarul: Bizonyítások és cáfolatok: a matematikai felfedezés logikája. Boreczky Elemér ford. Budapest: Gondolat, 1981.)
- Lakatos Imre (1978a): *The Methodology of Scientific Research Programmes. Philosophical Papers I*. John Worrall és Gregory Currie szerk. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakatos Imre (1978b): *Mathematics, Science and Epistemology. Philosophical Papers II*. John Worrall és Gregory Currie szerk. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lipsitz, Jacob (1957): Levele Lakatos Imrének, 1957. április 26. Lakatos Imre-iratok, 13/265 kartoték. British Library of Political and Economic Science, London.
- Lipsitz, Jacob (1971): Levele Lakatos Imrének, 1971. június 9. Lakatos Imre-iratok, 13/268 kartoték. British Library of Political and Economic Science, London.
- Litván György és Varga F. János (szerk.) (1982): *Jászi Oszkár publicisztikája*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Lukács György (1971[1923]): Történelem és osztálytudat. In *Lukács György összes művei*. Vajda Mihály szerk. Budapest: Magvető Kiadó.
- Lukácsy Sándor (1992): Interjú, készítette Bándy Sándor, Budapest.
- Lutter Éva (1997): Interjú, készítette Bándy Sándor és Jancis Long, Budapest.
- Magosh M. György (1994): *Vadfa*. Budapest: Múlt és Jövő Könyvek.
- Maier, John (1956): Vienna Report, 6. szám, 1956. december 4–5. Rockefeller Center Archive, N. Tarrytown, New York.
- Márkus István (1989): Interjú, készítette Kardos László, Budapest: 1956-os Intézet, Oral History Archivum, Budapest, CCXVII: 185.
- Márkus István (1997): Interjú, készítette Bándy Sándor és Jancis Long, Budapest.
- Mérei Ferencné (1992): Interjú, készítette Bándy Sándor, Budapest.
- Mihályi Gábor (1992): Interjú, készítette Bándy Sándor, Budapest.
- Molnár Miklós (1997): Interjú, készítette Bándy Sándor és Jancis Long, Budapest.
- Pap Éva (1996): Interjú, készítette Lee Congdon, Budapest.
- Pártay Tivadar (1992): Interjú, készítette Bándy Sándor, Budapest.
- Professor Imre Lakatos. In *The Times*, 1974. február 6.
- Szabó Árpád (1992): Interjú, készítette Bándy Sándor, Budapest.
- Szabolcsi Miklós (1997): Interjú, készítette Bándy Sándor és Jancis Long, Budapest.
- Szász Imre (1985): *Ménesi út*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Szerdahelyi István (1988): *Lukács György*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szerdahelyi István (1997): Interjú, készítette Bándy Sándor, Budapest.
- Szigeti József (1997): Interjú, készítette Bándy Sándor, Budapest.
- Sztáray Zoltán (1981): A recski kényszermunkatábor. In *Új Látóhatár* 32(3–4).
- Taraszov-Rogyonov, Alekszandr (1989[1930]): *Csokoládé*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Vajda Gábor (1980): Levele Michael F. Hallettnek, 1980. november 25. Lakatos Imre-iratok, 11.2. (g) kartoték, British Library of Political and Economic Science, London.
- Vajda Gábor (1996): Interjú, készítette Lee Congdon, Budapest.
- Vajda Gábor (1997): Interjú, készítette Bándy Sándor, Budapest.
- Vajda Gábor és Vajda Gáborné (1992): Interjú, készítette Bándy Sándor, Budapest.
- Varga F. János (1975): A Magyar Radikális Párt újjáalakulása 1945-ben. In *Történelmi Szemle*, 18(1).
- Vásárhelyi Miklós (1997): Interjú, készítette Bándy Sándor, Budapest.
- Watkins, John (1979): Lakatos, Imre. In *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Biographical Supplement. New York: The Free Press.
- Watkins, John (1997): Karl Popper: A Memoir. In *The American Scholar*, 1.
- Zimán-Izsák, Mária (1989): *Bettűsirkő Évának*. Izrael.
- Zoltai Dénes (1997): Interjú, készítette Bándy Sándor és Jancis Long, Budapest.
- Zsámboky Zoltán (1987–1988): Interjú, készítette Kovács András. 1956-os Intézet, Oral History Archivum, Budapest, III: 130.